

(1 Koningen 10:19, 2 Kronieken 9:18). In dit verband is het interessant dat het Hebreeuwse werkwoord voor het 'onderhouden' van de voorschriften ook het werkwoord voor 'bewaken' is. In die zin symboliseert de leeuw ook de mens.

Op het borduurwerk groeien uit het midden van de Stenen Tafelen boven takken en onder wortels. De hele voorstelling met de leeuwen doet nu denken aan Spreuken 3:18. Aan het eind van de dienst zingt men tijdens het terugplaatsen van de Tora *Eets chajiem hi*: "Zij is een boom des levens dengenen, die ze aangrijpen, en elkeen, die ze vasthoudt, wordt gelukkig" (Statenvertaling). Bovendien luidt de lofzegging na een lezing uit de Tora: "Gezegend bent U, Eeuwige onze God, Koning van de wereld, die ons een ware Tora heeft gegeven en een boom van eeuwig leven in ons midden heeft geplant. Gezegend ben U, Eeuwige, die de Tora geeft".

Toch hoeft men niet aan al deze zaken te denken als men het borduurwerk ziet. Deze onderwerpen worden in joodse settings zo vaak afgebeeld, dat joden het borduurwerk meteen als een joods voorwerp kunnen herkennen, als iets vertrouwds, iets dat de ruimte maakt dat men zich op de juiste plek voelt. Dat is de kracht van symbolen. Normaal gesproken zal ook niemand tijdens de dienst bijzondere aandacht schenken aan de teksten op de voorwerpen die de ruimte sieren. De opschriften op de onderste helft van het borduurwerk volgen een bekend schema.

De herkenbaarheid van een joodse tekst als deze is:

- Naam van schenker.
- Plaats van schenking.
- Gelegenheid ter ere waarvan iets geschonken is.
- Joods jaartal.

De schenker

De eerste twee regels geven uitsluitend over de schenker van het borduurwerk. Hier de Hebreeuwse tekst, de uitspraak en de vertaling:

נִדְבָה מִחֶבְרַת נָשִׁים בְּגֵדֵי קֹדֶשׁ = nidva michevrat nasjim bigdee kodesj = een geschenk uit de vrouwenvereniging 'Bigdee Kodesj'.

Het borduurwerk is geschonken door een *chevre*, een vereniging op joodsreligieuze grondslag. In een chevre verenigen zich leden uit de plaatselijke joodse gemeente voor een bepaald doel: studie, armen-, wezen-, kraamvrouwen-, zieken- of ouderenzorg en de organisatie van begrafenissen. De chevre van het borduurwerk is een חברת נשים (chevrat nasjim), een vrouwenvereniging. De

naam van deze vereniging is בְּגֵדֵי קֹדֶשׁ (bigdee kodesj): 'Heilige Kleren'. De naam is ontleend aan de heilige kleren van de hogepriester in Exodus 28. Het was een gebruikelijke naam voor een vereniging die zich bezig hield met de aankleding van de synagoge.

De plaats

De derde regel legt uit in welke joodse gemeente de vrouwenvereniging te vinden was:

בְּקֶהֱלָה שְׂוֵאֵרֵצְשָׁלַיִם יַעַן = be kehila kodesj sjvartssjlis jageen aleehen elohim = in de heilige gemeente Zwartsluis, moge God hen beschermen.

שְׂוֵאֵרֵצְשָׁלַיִם (sjvartssjlis) is de Jiddische schrijfwijze van de plaatsnaam Zwartsluis. Zwart is sjvarts (dezelfde uitspraak als het Duitse schwarz) en sluis is sjlis met ie-klank omdat het Jiddisch de ui-klank niet kent. Deze naamsvorm is al in 1779 eens opgetekend in het boekje van een besnijder.

De Jiddische schrijfwijze van de plaatsnaam Zwartsluis 1779

De naam Sjvartssjlis staat ook op een zilveren kidoesjbeker uit 1887/88 die volgens de gegraveerde inscriptie een geschenk was van Rachel Milka, de vrouw van Nachoem ben Israël Jakobs (particulier bezit, foto's verstrekt door Albert Greveling, Zwartsluis; vergelijk <http://tinyurl.com/nhf2r4d>).

Oude uitgaven van het *Nieuw Israelietisch Weekblad* (NIW) bevestigen het bestaan van een vrouwenvereniging in Zwartsluis met dezelfde naam als op het borduurwerk. Steeds wordt de naam in deze Nederlandstalige krant in Hebreeuws schrift vermeldt, net als andere woorden met religieuze betekenis. Op 6 september 1940, de censuur van de bezetter verbood het gebruik van Hebreeuwse letters, staat in gewoon schrift "de pieuse damesvereniging Bikdei Koudesj". Bikdei Koudesj is een Nederlands-Joodse uitspraak van Bigdee Kodesj.

Op 19 april 1905 verschijnt in het NIW een artikel dat begint met: "Zwartsluis, 17 April. Vanwege de חברת נשים בְּגֵדֵי קֹדֶשׁ werd onze gemeente dezer dagen een prachtig blauw fluweel met de daarbij behorende kledjes vereerd, vervaardigd door heeren gebr. Van Oven, den Haag." Het NIW van 16 december 1904 bericht over de opmaat naar de overhandiging: "Zwartsluis, 7 Dec. Zondagavond 4 dezer vergaderde

alhier de damesvereniging בגדי קודש met hare mannelijke leden. [...] o.a. werd medegedeeld, dat vanwege de vereniging, door de heeren gebr. van Oven te 's Hage, te vervaardigen kleedjes voor עמוד וס"ת alsmede een פרכת aan de gemeente ten geschenke zullen worden aangeboden".

Het borduurwerk is dus afkomstig uit een פרכת (parochet) van blauw fluweel. Het parochet is het gordijn voor de heilige ark in de synagoge. Aan het vervaardigen ervan wordt veel zorg en aandacht besteed (Exodus 35:35). Dit gebeurt in ateliers die synagogaal textiel op bestelling kunnen leveren. Het NIW noemt behalve het parochet "kleedjes voor עמוד וס"ת" (amoed vesefer tora). Dit zijn kleedjes voor de lessenaars voor de gebeden (amoed) en de Torarol (sefer tora).

Hoewel de joodse gemeente van Zwartsluis klein was, was de vereniging Bigdee Kodesj zeer actief. Op 26 december 1875 hield zij haar eerste jaarlijkse algemene ledenvergadering. Bestuursters waren presidente M. Jakobs-Jakobs (tot zeker 1916 in functie, overleden 27-6-1928), penningmeesteres S. Jakobs (op 29-11-1908 opgevolgd door R. Jakobs-Müller) en vicepresidente A. Brest-Polak (overleden 23-8-1940). Gedurende haar bestaan heeft Bigdee Kodesj "menige doelmatige en sierlijke geschenken" gegeven (NIW 1-3-1895). Behalve het parochet en de bijbehorende kleedjes zijn dat in ieder geval: een zilveren besamiembus met zilveren blad bij de inhuldiging van Wilhelmina (NIW 23-9-1898), een Toramantel gemaakt door E. Moses in Den Haag en kleedjes voor sjoelchan en amoed (NIW 26-5-1899, 2-6-1899), roodpluchen kleedjes voor sjoelchan en bima gemaakt door J. Garnade in Den Haag en omwindsels om de Torarollen (NIW 11-4-1902), een Toramantel en een parochet voor de hoge feestdagen (3-12-1909), een zogenoemde avodakussen voor gebruik op de hoge feestdagen (NIW 4-2-1916). Bigdee Kodesj betaalde ook mee aan de aanschaf van een wetsrol (NIW 24-1-1896) en "verbetering aan het kerkelijke bad" (NIW 30-12-1910).

De gelegenheid

Parochot (meervoud van parochet) worden meestal aangeboden om inwijdingen van synagoges of jubilea te vieren. Op 29 maart 1902 was al het 50-jarig bestaan van de Zwartsluizer synagoge feestelijk herdacht (NIW 28-3-1902, 11-4-1902).

Soms wordt een parochet geschonken op een joodse feestdag. Een parochet uit Ommen werd op de eerste dag van het Loofhuttenfeest geschonken, een kleed uit Dedemsvaart (nu ook

in de Zwolse synagoge) is gegeven op de eerste dag van Pesach. Aangezien het NIW-bericht over de schenking van het blauwe parochet in Zwartsluis daags voor Pesach verscheen en sprake is van "dezer dagen" was Pesach waarschijnlijk de gelegenheid waarop het werd aangeboden.

De kleur van het parochet geeft uitsluitsel over de momenten waarop het gebruikt zal worden: een blauw, rood of paars parochet voor 'normaal' gebruik (vergelijk Exodus 26:31), een wit parochet voor de Hoge Feestdagen als teken van zuiverheid en boetedoening, een zwart parochet voor Tisja Beav als teken van rouw. Het parochet uit Zwartsluis was blauw en dus voor 'normaal' gebruik. Wellicht was het oude, gebruikelijke parochet versleten en aan vervanging toe geweest. Als een parochet zijn functie verliest, worden tekstdelen en decoraties soms uit het parochet genomen en bewaard. Ze kunnen later worden hergebruikt en vastgezet op een ander kleed.

Jaartal

De korte banderol onder het plompeblad vermeldt het schenkingsjaar. Het eerste woord בשנת (bisjnat) betekent 'in het jaar'. Het tweede woord met de puntjes boven de letters wijst op een getal. Elke Hebreeuwse letter heeft een getalswaarde. Het schenkingsjaar is de som van de getalswaarden van de Hebreeuwse letters tav, reesj, samech, hee: $400 + 200 + 60 + 5 = 665$. Achter de getallen staat לפק (lefak), het letterwoord van לפרט קטן (lifrat katan): 'volgens de kleine telling'. Dit is de aanduiding voor een jaartal zonder de geldende duizendtallen. Het geldende duizendtal van de Joodse jaartelling is 5000. Het jaar was dus 5665. Dat is in de gewone jaartelling 1904/05. Dankzij het NIW weten we dat het kleed in 1905 is geschonken.

Bronnen:

Besnijdenisregister. (retroacta burgerlijke stand Overijssel inv. nr. 690). Opgehaald van [Judaica Bulletin 29 nr. 2 – januari 2016](http://googl/kMvXeKFrankel, E., & Teutsch, B. P. (1995). The encyclopedia of Jewish symbols. Lanham: Jason Aronson, Inc. Nieuw Israelietisch Weekblad (diverse nummers). Opgehaald van http://www.delpher.nl/nl/kranten. Van Jom tot Jom : Joods leven van dag tot dag. (2011). Amsterdam: NIK.</p></div><div data-bbox=)

Een Joodse ‘Rede over het christendom’ van Martin Buber

Door Hans Schravessande

In 2015 werd de vijftigste sterfdag van Martin Buber (1878-1965) herdacht. In Israël en de Verenigde Staten gebeurde dat onder meer met congressen over zijn persoon als filosoof, profeet, en in relatie tot hedendaagse vormen van spiritualiteit. In Duitsland hield onder meer de Bondspresident Joachim Gauck een herdenkingsrede, waarin hij onder meer inging op wat de Bijbelvertaling van Buber en Rosenzweig voor hem persoonlijk betekend heeft.

Buber en Nederland

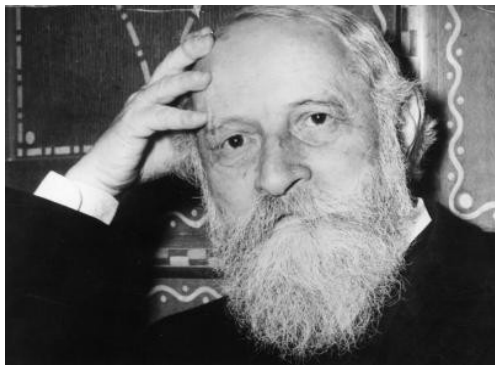
In de vorige eeuw gold Nederland, naast de Verenigde Staten, als het land buiten Duitsland en Israël waar Buber de meeste invloed had, zowel onder joden als christenen. Van Joodse kant werd hij als zeer belangrijk en invloedrijk gezien. Zo schreef Abel Herzberg bij Bubers vijftigste verjaardag in 1928 dat: ‘moest het Joodsche Volk een man aanwijzen als representant voor zijn kultuur tegenover Europa, zonder twijfel niemand anders dan Martin Buber daarvoor in aanmerking kwam’ (in een overigens zeer kritisch artikel over Buber). Naar aanleiding van Bubers bezoek aan Nederland in 1931 werd in het Joodse weekblad ‘De Vrijdagavond’ geschreven: ‘Martin Buber is in ons land, de denker en Godzoeker, de leider en wegwijzer, de groote, misschien zelfs de grootste persoonlijkheid die het Jodendom van onze tijd heeft voortgebracht. Buber wordt er aangeduid als ‘de religieuze jeugdleider van de moderne tijd’. Wat aansluit bij een gezegde binnen het Duitse Jodendom van het begin van de twintigste eeuw dat Joodse jongeren niet in hun ‘Pubertät’ kwamen, maar in hun ‘Bubertät’.

Buber bezocht tussen 1925, tot de het in ontvangstnemen van de Erasmusprijs in 1963, herhaalde malen Nederland voor het geven van lezingen. De eerste keer was dat bij de Internationale School voor Wijsbegeerte in Amersfoort in 1925, waar hij een cursus hield over ‘Het geloof in de wedergeboorte’. Het verslag van deze opmerkelijke tekst is bewaard gebleven. Al eerder had hij zich over het christendom uitgelaten, onder meer in zijn fameuze en invloedrijke ‘Redes over het jodendom’. In Amersfoort citeert hij daar ook uit, maar hij bouwt dat nu veel verder uit in de richting van het christendom. Waarbij wij kunnen aannemen dat de meerderheid van de deelnemers aan de cursus zich christen noemde, hoewel we ook mogen

veronderstellen dat er joden en atheïsten bij aanwezig waren. Naast zijn ‘Redes over het jodendom’ zouden we de cursus in Amersfoort kunnen benoemen als een ‘Rede over het christendom’.

In het najaar van het vorige jaar heb ik in vier avonden voor de Stichting Judaica in Zwolle het werk van Buber ingeleid, onder meer aan de hand van mijn dissertatie over Buber ‘*Jichud*’. *Eenheid in het werk van Martin Buber* (2009). Daarin heb ik de eenheid van zijn werk onderzocht in de vier afdelingen van zijn veel vertakte publicaties: het filosofische, chassidische, bijbelse en joodse discours. Daarbij bleek hoe zeer de verschillende delen van zijn werk elkaar interpreteren en verhelderen, of zelfs, in Bubers termen, in dialoog zijn met elkaar. Op de laatste avond hebben we delen van de cursus uit 1925 gelezen. Hij preludeert hierin al op zijn in 1950 verschenen boek ‘Twee wijzen van geloven’ waarin hij jodendom en christendom in overeenkomsten en verschillen analyseert.

In 2011 verscheen als deel 9 van de ‘Martin Buber Werkausgabe’ de ‘Schriften zum Christentum’, uitgegeven en van commentaar voorzien door Karl-Josef Kuschel, RK-hoogleraar in Tübingen, opvolger van Hans Küng en bekend door zijn publicaties over de verhouding jodendom- christendom- islam. In 2015 verscheen van hem ‘Martin Buber. Seine Herausforderung an das Christentum’. Hij laat daarin zien hoe actueel nog de vragen zijn die Buber aan het christendom stelde. Uit zijn onderzoek blijkt dat Buber in het begin van de jaren twintig in het door Franz Rosenzweig opgerichte ‘Freie Jüdische Lehrhaus’ lezingen over het christendom gegeven heeft, maar dat zal toch veel meer dan in Amersfoort voor joodse toehoorders gebeurd zijn.

De Internationale School voor Wijsbegeerte

Het is niet gemakkelijk te achterhalen hoe de uitnodiging tot de cursus tot stand is gekomen. Dit jaar is het honderd jaar geleden dat de Internationale school werd gesticht. Het gebouw werd in de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers gebruikt, en zo is het archief van voor die tijd bijna geheel verdwenen. Bij de oprichting van de school speelden Frederik van Eeden en zijn vrienden Prof. Brouwer en Henri Borel een belangrijke rol. Buber kende van Eeden en Borel vanuit de Forte Kreis, een kleine groep van Europese intellectuelen die op een naïef idealistische manier in 1914 de wereldoorlog wilden voorkomen. Bij het uitbreken van de oorlog viel de groep uit elkaar. Het leverde een wrange correspondentie op tussen Buber en van Eeden. Maar na de oorlog werden de relaties hersteld. In 1917 reageerde Buber kritisch op een prospectus van de op te richten school. De school wilde nieuwe, eenduidige woorden scheppen, met een spirituele waarde. Buber reageerde dat het al genoeg zou zijn als de grote oude woorden van hun misbruik gezuiverd konden worden. Bij de definitieve oprichting werd als doel gesteld: 'Het vormen van een centrum ter verdieping van levens- en wereldbeschouwing'. De school mocht niet het domein zijn van één filosofische of religieuze richting. Het zou een vrij podium moeten zijn voor alle stromingen in de westerse en oosterse filosofie, en voor alle stromingen op het gebied van religie, kunst en psychologie.

Buber is de buitenlandse spreker die er over de jaren heen de meeste voordrachten gehouden heeft. In ieder geval in 1925, 1933 en 1947. Het is daarom vreemd dat hij in de 'Hall of Fame' van de Internationale School voor Wijsbegeerte niet genoemd wordt. Een lot dat hij overigens deelt met Albert Schweitzer en Jung. Dat de school in 1925 internationale bekendheid genoot blijkt uit de twee namen van Zwitserse deelnemers die ons bekend zijn: de vrouw van Jung en een leerling van Jung, Hans Trüb. Deze laatste is verantwoor-

delijk voor de weergave van het verslag van Bubers lezingen. Later zou hij, mede beïnvloed door Buber en Bubers kritiek op Jung, het boek 'Heilung aus der Begegnung. Eine Auseinandersetzung mit der Psychologie C.G. Jungs' schrijven (1951, met een voorwoord van Buber).

Het geloof in de wedergeboorte

In 2010 vond ik de tekst van het verslag van de cursus in het Buber archief in Jeruzalem. Bovenaan mijn lijstje van wat ik zocht stond 'Amersfoort 1925'. Ik maakte kennis met Margot Cohn die van 1957 tot 1965 de secretaresse, of beter, de assistent van Buber was geweest. Zij was die dag speciaal nog in het archief aanwezig om als 88-jarige het digitaal bibliotheekbeheer onder de knie te krijgen. Een opmerkelijke vrouw, die in 1952 vanuit Frankrijk naar Israël was geëmigreerd. In 2012 kreeg zij nog een belangrijke Franse onderscheiding voor het redden van veel Joodse kinderen gedurende de oorlog. Bij de koffie vertelde zij mij nog over de ontmoetingen met de familie van Levinas in haar verre Franse verleden. Zij leverde mij al spoedig de map met de tekst van 'Der Glaube an die Wiedergeburt', naast veel verwant materiaal over dit thema vanuit heel Bubers levensloop. Daarin trof mij vooral al het materiaal over het thema van het adoptianisme. Het adoptianisme is de opvatting dat Jezus niet van eeuwigheid af de zoon van God is geweest, maar bij de doop door Johannes de ervaring had door God als zoon geadopteerd te zijn (of althans in de visie van een of meer evangelisten). Het zou een speciale roeping zijn die zich laat verbinden met Psalm 2:7, waar de koning van Israël door God als zoon wordt verwekt en aangenomen. Ik wist door een brief van Buber in 1932 aan de grote kenner van de Joodse mystiek, Gershom Scholem, dat Buber in dat jaar opnieuw werkte aan een boek over het adoptianisme, waarvoor hij in 1912 een ontwerp had gemaakt. Als je dan in het handschrift van Buber in 32 punten dit ontwerp naar alle waarschijnlijkheid in handen krijgt, is dat een bijzondere ervaring. In de map vond ik ook veel aantekeningen die hij in het Grieks en Latijn had genoteerd van kerkvaders, die zich uitgelaten hadden over het adoptianisme. Van hieruit wordt het ook duidelijk hoe en waarom hij in de cursus van 1925 zo veel aandacht gegeven heeft aan het adoptianisme.

In de cursus valt de milde toon van Buber op ten aanzien van het christendom. Veel van de oproepen van Johannes de Doper en van Jezus lijken hem direct aan te spreken. In contact met

Joden kon hij zich voor die tijd scherper over het christendom uitlaten, zoals in sommige van zijn 'Redes over het jodendom'. In 1917 schreef hij aan de bekende auteur Franz Werfel, die als Jood naar het christendom neigde: 'Ik wil en zal voor Jezus en tegen het christendom strijden'. Maar ook hier is het achterliggende motief het adoptianisme. Het christendom verwacht alles van de genade. Maar wij moeten niet op God wachten. God wacht op ons! Dat is wat volgens het apocriefe joods-christelijke 'Evangelie van de Hebreëen' Jezus bij zijn doop hoorde: 'Mijn zoon, in alle profeten, heb ik op jou gewacht, dat jij komt en ik rust vind in jou. Jij bent namelijk mijn rust'. Waaraan hij voor Werfel toevoegt 'Lieve vriend, er wordt ons niets opgelegd door God, maar alles wordt door hem verwacht'. Dat ziet Buber in de oproep tot omkeer door Johannes en Jezus, waaraan de christelijke boodschap van de passief ondergane genade afbreuk doet.

In de cursus gaat Buber eerst uitvoerig in op hoe geloof en wedergeboorte een thema is in religies in het algemeen. Als hoogleraar in Frankfurt in de godsdienstwetenschap behoorde deze brede oriëntatie ook tot zijn vakgebied. Het is ook in overeenstemming met de brede religieuze oriëntatie van de Internationale School voor Wijsbegeerte. Halverwege de cursus gaat het bijna uitsluitend nog over Jodendom en Christendom. Hij verbindt de wedergeboorte met het Joodse concept van de omkeer, de tesjoeva. Daaruit is de doop van Johannes ontstaan. Het concept van de omkeer verduidelijkt hij met behulp van een midrasj: 'Toen God de wereld wilde scheppen, stelde hij die eerst voor zich op. Hij zag dat die geen bestendigheid had. Toen schiep hij de omkeer, en had ze bestendigheid'. Buber verbindt de doop van Johannes met de doop van proselieten, van heidenen die zich tot het Jodendom bekeerden. Zo werd de omkeer naar het Rijk van God toe universeel. De komst van het Rijk hangt ook van de mens af. Door de persoonlijke wedergeboorte kan de vernieuwde mens inwerken op het nieuw worden van de wereld. De schepping is nog niet voltooid en de mens mag daaraan meewerken. De wereld kan zich niet zelf verlossen. Maar de mens kan iets doen opdat de wereld verlost wordt. De bijbelse profeten wijzen op het geheim van de omkeer. Van daaruit kan begrepen worden dat de mens echt tot vrijheid van zonden geboren kan worden. Buber verwijst daarbij naar 1 Johannes 3,9: 'Wie uit God geboren is doet de zonde niet, want zijn zaad blijft in hem, en hij kan niet zondigen, want hij is uit

God geboren'. Daar voegt Buber wel een scherp commentaar aan toe: 'We moeten zeggen dat deze tweede zin niet met recht kan bestaan. De mensen kunnen niet door aansluiting en aanleunen aan de door Christus voltrokken wedergeboorte verlost worden. God spreekt tot ieder van ons, zoals hij ook op ieder van ons wacht. Tegenover deze werkelijkheid lijkt mij de vraag of iemand een christen is, geen houvast te hebben. De door God verwekte en uit hem geborene is niet één mens, maar de mens'. Dat zelfde wordt bedoeld met de schepping van de mens naar het beeld van God: 'Bedoeld wordt de samenhang met het wezen van God, zoals ook met zijn uiting in de wereld. Wie dat werkelijk toont, gaat de weg van het schepsel van God naar het kind of zoon van God zijn'.

Tot slot geven wij de gehele tekst van het slot van de cursus weer, waarin de thema's van doop en adoptianisme centraal staan:

"Er waren in de oudheid twee richtingen die zich op het kind van God zijn betrokken. De ene is het nativisme, waarvan de primitieve vorm in Egypte voorkwam. Hier wordt het kind zijn door de geboorte verworven. De andere, waarvan de primitieve vorm in Babylon leefde, is het adoptianisme. Deze vindt haar fundament in het geloof in de wedergeboorte. De eerst tijd van het christendom is bovenal door het adoptianisme beheerst. De mens die meermaals voorbereid wordt, ervaart in een beslissend moment het opnieuw verwekt worden door God, en wordt tot zijn zoon. Hij betreedt de weg van schepsel van God naar zoon van God. Jezus is in de doop in de Jordaan tot zoon van God geworden. De geest is op hem neergedaald en drijft hem. In aanraking met het heidendom wordt Jezus steeds meer een halfgod, door God verwekt in een vrouw. Dit is een opzij zetten en misvorming van de werkelijkheid. Een natuurlijke verwekking door God komt in de plaats van een wedergeboorte in God. Zo wordt het tot een mythe. Deze God is een mythologische God. In die tijd was het ingrijpen van de mythe misschien een versterking van het christendom, wat de assimilatie door het heidendom vergemakkelijkte. Maar nu moeten wij het als een afwenden beschouwen van dat waarop het aankomt.

De doop van Johannes is de eigenlijke beslissings-doop, dat wil zeggen de sacramentele vormgeving van de wedergeboorte die heeft plaats gevonden..... Hier vindt een omkeer op de weg plaats, de werkelijke verandering van de mens. Op die wijze moet de doop van Jezus nog geen doop

in de naam van Jezus zijn. Jezus heeft geen mensen uitgezonden om de Christus te leren, maar om ze tot omkeer te brengen. Zo ontstond uit de doop als beslissing de doop als aansluiting, en daarmee uiteindelijk de kinderdoop.

Het is te begrijpen dat deze ontwikkeling plaats vond. In de oergemeente was het leven en de persoon van Christus nog een reële tegenwoordigheid. Er vond voortdurend een uitbreiding van de gemeente plaats door wie er nieuw bij kwamen. Door de doop traden zij in deze tegenwoordigheid binnen. En net zoals de mens, zo wil ook de gemeenschap een garantie voor haar continuïteit hebben, wanneer zij zich niet aan onzekerheid wil overgeven. Uit dit verlangen naar continuïteit ontstond de kinderdoop. Het sacrament van de beslissing werd een sacrament dat de biologische geboorte van de mens tot een religieus feit maakte (nativisme).

De sanctie-doop komt in de plaats van de wedergeboorte-doop. Zo ontstond de kerk. Dat heeft zich weliswaar niet zonder strijd voltrokken. In de derde eeuw was de strijd beslist. Het nativisme had over het adoptianisme gezegevierd. Maar de strijd hield wezenlijk niet op. Vanaf het ogenblik van deze overwinning verhief zich de ketterij tegen de kerk. Dat is niet anders dan het ontstaan van het doperdom. Al deze bewegingen hebben gezamenlijk: 1.: Dat ze teruggaan op het adoptianisme. De doop in de Jordaan is voor hen centraal. 2.: Dat ze de kinderdoop verwerpen. Dat ze geloven in het komende Rijk (in Jeruzalem) met de omkeer van de mens.

Wanneer er in het algemeen een adoptianisme bestaat, kan dat niet beperkt worden tot één mens. Elipandus van Toledo (einde van de achtste eeuw) zegt: 'Wie is de adoptief zoon? Ook wij zijn het, dat wil zeggen, wij kunnen het worden'. En meester Eckehard: 'De edele mens is de eniggeboren zoon van God, die de vader eeuwig verwekt'.

De doperse bewegingen hebben wel hun excessen en gevaren. Maar dat is nu eenmaal de weg. De werkelijke weg, de weg in het werkelijke leven, is kwetsbaar en gevaarlijk. Wij weten niet waar het allemaal doorheen leidt, alleen dat het ons direct aangaat, zo zeer aangaat, dat wij het misschien pas in ons laatste uur, waar wij geen contact meer met de wereld, zelfs niet een met onze naasten meer hebben, volledig zullen kennen.

De doperse beweging betekent dat wanneer ook het christendom van het jodendom afgekeerd is, dan toch een levend aangezicht van beide religies naar elkaar toegekeerd is (de messiaanse

bewegingen). De beide aangezichten voeren met elkaar een stom gesprek door de tijden heen.

En nu tot slot. Wat is het dat wij, die dit weten, doen? Dan doen we dat, wat aan ons en in ons is. Wij doen wat wij moeten doen, dat wat op ons wacht. Wij doen het niet meer met stukken en delen van ons wezen, maar met de eenwording en concentratie, en in de richting van de geconcentreerde mens, naar God toe. Wanneer wij dat doen, niet meer en niet minder, keer op keer, ons quantum satis (zo veel als genoeg is), dan doen wij het ene dat noodzakelijk is. Deze oproep, wanneer de mens die hoort: dat is roeping".

Wij weten niet welke gesprekken en discussies dit referaat heeft los gemaakt. Het waren niet zo maar lezingen, maar Buber zal vanuit de principes van het Freie Jüdische Lehrhaus ook zeker ruimte gezocht hebben voor de dialoog. Werd hier het 'stomme gesprek door de tijden heen' tot een levende ontmoeting?

Na de conferentie schreef Trüb aan Buber over zijn ervaringen: 'Dagelijks leiden mijn gedachten mij terug naar Amersfoort, en verblijven van ganser harte overal daar, waar u met ons gegaan bent. Amersfoort zal in ons allen niet kunnen uitdoven. Het was immers maar een week; maar dit licht schijnt in ons hele verleden en toekomstige leven door. Naar hetzelfde ene, wat u ons door de taal van uw hart hebt geopenbaard, zoeken wij toch allen'. Buber antwoordt met: 'Uw goede woorden hebben mijn hart verheugd. Ook ik denk graag aan Amersfoort als aan een jonge boom die men vertrouwen mag'.

De jonge boom van de beginnende dialoog is de decennia daarna wel door het vuur gegaan. Zoals in de veel directere discussies die Buber in de jaren dertig in Duitsland met christenen bleef voeren. Na de Sjoa heeft hij die met zijn boek 'Twee wijzen van geloven' weer opgenomen. Daarin heeft hij zijn inzichten vanuit vijftig jaar gesprekken, vaak ook eenzame gesprekken, met het christendom verwerkt. Helaas ontbreekt ons hier de ruimte om de boeiende ontwikkeling van denklijn van de cursus naar die van 'Twee wijzen van geloven' nader te onderzoeken.

De meeste vragen die Buber stelde, over wie Jezus was in zijn zelfverstaan binnen het jodendom van de Tweede Tempelperiode, en hoe Paulus daarmee is omgegaan in zijn streven naar universalisering binnen de Grieks-Romeinse cultuur, zijn nog steeds actueel. De boom die in Amersfoort geplant werd heeft nog steeds levenskracht.

In het spoor van de Jodenvervolging

Boekbespreking door Wim Neevel

Onlangs verscheen bij uitgever Pumbo het boek *Het Westerborkpad - In het spoor van de Jodenvervolging - In actuele beelden* geschreven door Ronald Wilfred Jansen. Het is een ingenaaid boek - grootformaat A4 liggend, fullcolour - van 272 pagina's, ISBN 9789490482183, prijs € 105,00. De auteur is fotograaf en historicus en zijn belangstelling voor de Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft hij al eerder laten zien in enkele boeken over Anne Frank.

Het Westerborkpad, ontwikkeld door het Herinneringscentrum Kamp Westerbork en KNBLO-NL, voert wandelaars in het spoor van de Jodenvervolging van Amsterdam naar Hooghalen. Het pad is méér dan een wandelroute, het is een bezinningspad. Op 27 januari 2012, bij de officiële opening van de wandelroute in Herinneringscentrum Kamp Westerbork sprak Joël Cahen - toenmalig directeur van het Joods Historisch Museum - de volgende woorden: *“Dit was de poort naar de hel, daar gaat het om, dat we dit niet vergeten.”* Die datum van 27 januari, de bevrijdingsdag van Auschwitz, is door de VN uitgeroepen tot een herdenkingsdag: Holocaust Memorial Day. Bij de ontwikkeling van het pad stond de weg die de 102.000 Joden per trein hebben gevolgd centraal.

Het fotoboek van Ronald Jansen - eigenlijk een reisverslag - is het resultaat van zijn wandeltocht langs het Westerborkpad, beginnend bij station Amsterdam Centraal en eindigend bij het voormalig Kamp Westerbork in Hooghalen. Tijdens het lopen heeft hij herinneringspunten aan de Tweede Wereldoorlog en aan het Joods leven daarvoor, in beeld gebracht. Het boek bevat tevens een routebeschrijving, zodat de lezer wordt uitgenodigd om ook zelf het Westerborkpad te verkennen. Het reisverslag toont de eigen voorkeuren, stijl en techniek van Jansen, die er met een professionele camera-uitrusting op uit is getrokken. Zijn boek *Het Westerborkpad* is een mooi voorbeeld van documentaire fotografie.

Als fotograaf kun je de fraaiste foto's maken, maar dan heb je nog geen boek. Jansen heeft zich voor deze uitgave professioneel laten helpen door Pumbo om zijn belevenissen in woord en beeld te laten drukken, maar op de kaft staat: RWJ-PUBLISHING. Dat hij goed kan fotograferen is op diverse foto's duidelijk te zien. Omdat ze groot zijn afgedrukt komen ze ook goed tot hun recht.

De betrokkenheid van de auteur bij *In het*

spoor van de Jodenvervolging is erg aansprekend. In de proloog schrijft hij: *“De Joodse gevangenen werden beroofd van hun baan, huis en spullen en moesten hun toekomst, familie, vrienden en kennissen achterlaten. Met hun gele ster werden ze ook beroofd van hun burgerschap en waardigheid. Ze werden behandeld als nummers, geen mensen.”* Uitgebreid geeft Jansen ook zijn interesse weer in het materiële erfgoed dat aan het Joods leven herinnert, zoals synagogen, woningen waar Joden woonden en Joodse begraafplaatsen. Er is bewust voor gekozen het pad slechts in één richting te markeren, slechts weinig Joden die naar de kampen zijn gedeporteerd wisten te overleven. De route voert de wandelaar niet alleen langs de spoorlijn, maar bundelt ook relevante historische sporen zoals stationsgebouwen, onderduikadressen, voormalige verzamelplaatsen, monumenten, locaties van Joodse werkkampen en andere sporen in het landschap. De routebeschrijving is ook duidelijk aangegeven op topografische kaarten en op kaartjes met stratenpatronen (gemaakt met Google Maps). Op verschillende locaties ervaar je als lezer of wandelaar de uitwerking van de Duitse maatregelen aan de hand van levensverhalen. De Jodenvervolging begon niet bij de deportatie, maar juist in het klein, in het dagelijks leven, dichtbij huis. Een herinneringspad, dat door eigen reflectie op een inktzwarte periode kan uitgroeien tot een bezinningspad.

In de inleiding van zijn boek schrijft Jansen: *“Ik heb me tijdens de wandelingen niet louter laten leiden door negatieve gedachten en wilde ook genieten van de oude gebouwen en straatbeelden [...]. Afgezien van de historische foto's van treinstations, heb ik me beperkt in het publiceren van andere historische foto's, zoals portretten van joodse mensen. In het boek ligt de nieuwwaarde vooral in de actuele foto's.”* Daarom staat in de ondertitel vermeld: **In actuele beelden.**

In het boek vinden we een serie prachtige oude foto's van stationsgebouwen naast kleurenfoto's van de huidige situatie. De historische en actuele foto's - vanuit hetzelfde perspectief gefotografeerd - slaan een brug tussen het verleden en het heden.

Op pagina 7 van de inleiding schrijft de auteur: "*Het Westerborkpad is een klein onderdeel van het Europese spoorwegnetwerk waarop de treinen reden die veel joden naar de concentratie- en vernietigingskampen brachten. [...] Bepaalde regio's in Nederland vallen buiten het bestek van dit boek. Dit neemt niet weg dat in dit fotoboek [...] de kern van de Jodenvervolging in beeld wordt gebracht, namelijk de moord op 75% van de Joden in Nederland.*"

Taalgebruik

Een kritische lezer is het misschien in bovenstaande tekst al wel opgevallen: *joodse mensen, joden, Jodenvervolging en Joden*. Is de juiste spelling nu Jood of jood? De naam van een volk, bevolkingsgroep of een lid daarvan schrijven we met een hoofdletter als hij is afgeleid van een aardrijkskundige naam of als het om een specifiek volk gaat. Ook het bijvoeglijk naamwoord *Joods* krijgt een hoofdletter als het over de bevolkingsgroep of het volk gaat. Of *jood* of *Jood* bedoeld is, is in de praktijk niet altijd eenduidig, omdat geloof en etniciteit zo nauw met elkaar samenhangen: joodse gelovigen behoren over het algemeen tot het Joodse volk. Als het onderscheid moeilijk te maken is, raden we aan om in één tekst consequent een hoofdletter te gebruiken. Jammer dat in het boek zo vaak *jood* geschreven staat. Opvallend is ook het gebruik van de term: 'joodse mensen' in plaats van Joden. *Joodse mensen* is een eufemisme. Het wordt vaak gebruikt door mensen die vinden dat kortweg *Jood* een negatieve of harde bijklank heeft, vooral vanwege associaties met de Tweede Wereldoorlog. Echter, we schrijven ook niet: Marokkaanse mensen of Turkse mensen.

Verderop in het boek komen we nog een aantal slordigheden tegen: *koshere restaurants* (pag.8) i.p.v. *kosjere*, *Tweede Wereldoorlog* naast *WO-II* (pag.11), *joodse Begraafplaats Zeeburg* naast *Joodse Begraafplaats Zeeburg* (pag.56), *Joodse synagoge* (pag.81, 161, 219) naast *synagoge*, *het Israëlitisch Weekblad (NIW)* i.p.v. *Nieuw Israëlitisch Weekblad* (pag.113), *Het Apeldoornsche bos* (pag.127, 144) i.p.v. *Het Apeldoornsche Bosch*. En dan nog: *Jiddish* (ook nog zonder c, pag.56) i.p.v. *Jiddisj*. Kenners van deze taal zeggen aan het eind niet [s], maar [sj]. Daarom staat in het woordenboek: *Jiddisj, Jiddisch*.

Anne Frank

Zoals in de inleiding is vermeld heeft Ronald Wilfred Jansen al eerder enkele boeken over Anne Frank geschreven. In de proloog van zijn boek *Het Westerborkpad* schrijft de auteur: "*Veel joden, waar onder de familie Frank, werden met medewerking van de Nederlandse Spoorwegen (NS) op Station Amsterdam Centraal op de trein gezet naar Kamp Westerbork. [...] De NS heeft officieel excuses aangeboden voor haar rol in de deportatie van joden aan de joodse gemeenschap. Een goede zaak.*" En op pag. 27 schrijft Jansen bij een foto: "*Affiche over een theaterstuk over Anne Frank. Ik heb het stuk niet bezocht. Voor mij komen de slachtoffers van de Holocaust tot leven door de plekken te bezoeken die aan hen herinneren.*" Zo is het dan ook te begrijpen dat op een van de laatste pagina's van het boek (pag. 256) deze foto staat afgedrukt - maar dan in grootformaat A4 en fullcolour - met daarbij de volgende tekst: "*Symbolische grafzerk van Anne en Margot Frank in Bergen-Belsen.*"

Kanttekeningen onderweg

Indrukwekkend zijn in Amsterdam, direct aan het begin van de wandeling, een aantal gefotografeerde opschriften: *Het doel van de staat is de vrijheid* – op het standbeeld van Spinoza, *Waren mijn ogen een bron van tranen dan zou ik wenen, dag en nacht om de gevallen strijders van mijn volk* (naar Jer. 8:23) - op het monument Joods verzet 1940-1945, *Aan allen die tijdens de Duitse bezetting hebben geholpen Joodse kinderen voor deportatie te behoeden 1940-1945* - op de plaquette van de voormalige Hervormde Kweekschool tegenover de Hollandsche Schouwburg. Op deze plek eindigt de proloog van de boeiende stadswandeling vanaf het Centraal Station en begint etappe 1 richting Station Diemen.

Maar eerst naar het Muiderpoortstation. Vanaf dit station zijn tussen 3 oktober 1942 en 26 mei 1944 ruim elfduizend Joden naar het

doorgangskamp Westerbork weggevoerd. De meesten zijn vermoord in de vernietigingskampen in Midden-Europa. Op een metalen gedenkbank – ook om op te zitten – staat een uitgestantste tekst van Victor E. van Vriesland - *Muiderpoortstation: Tocht er door hun schimmen nog een stroom van lang, lang vergeten namen, lang vergeten ogen? Zullen wij nog weten dat wij ons vergeten zijn vergeten?* Jansen schrijft: “*De tekst is lastig leesbaar en her en der zijn fietsen gestald. Scholieren dollen met elkaar en lopen langs het monument.*”

Onderweg wordt ook – als monument – aandacht besteed aan Joodse begraafplaatsen. Zo voert de route langs de Oude Begraafplaats van Naarden, met daarop ook een Joods gedeelte, dat in 1917 werd aangelegd, met daarbij de vermelding: *Joodse stichtingsjaar 5590*. Dit jaar is echter omgerekend naar onze tijdrekening 1830 en dat jaar komt overeen met het stichtingsjaar van de gemeentelijke Oude Begraafplaats en niet met dat van het Joods gedeelte. Jansen schrijft verder bij de teksten op de grafstenen: *De tekst op joodse grafstenen eindigt veelal met תנצבה (TNTsBH) wat staat voor Tehi Nisjmato Tseroera Bitsror Hachajim (zijn/haar ziel gebundeld in de bundel [der zielen] des levens). Deze tekst is vergelijkbaar met het Latijnse Requiescat In Pace (R.I.P., ofwel rust in vrede) op Christelijke grafstenen.* Op dit citaat valt nogal wat aan te merken. Waarom staat hier christelijke met een hoofdletter geschreven en juist Joodse met een kleine letter? De diepere betekenis van R.I.P. is toch echt niet te vergelijken met die van תנצבה (TNTsBH), waarvan het begin moet zijn: *Tehi Nisjmato / Nisjmata .....* en in vertaling luidt: *Moge zijn / haar ziel .....* worden .....(pag. 83 en 84).

In de jaren 1930 vluchtten ongeveer 125 Joden uit Duitsland en Oostenrijk naar de Joodse gemeente Hilversum. Jansen schrijft: “*Velen dachten hier veilig te zijn. Van de in 1941 in Hilversum woonachtige joden heeft een kleine tien procent de oorlogsjaren overleefd.*” Een monument op de Joodse begraafplaats heeft als tekst: *'Gedenksteen voor de Joden die in de jaren 1940-1945 met onmenselijk geweld werden weggevoerd en geen graf hebben.'* Bij een foto van een informatiebord schrijft de auteur: “*Informatiebord op de muur van de beheerderswoning, tevens gebeden- en washuis uit 1921*” (pag.97). Op dat ANWB-informatiebord wordt echter het woord *metaheerhuis* gebruikt. Een *metaheerhuis*, met als taalvariant *metaarhuis*, was bedoeld voor het ritueel reinigen van de doden. Het is dus een

reinigingshuis bij een Joodse begraafplaats. Het ritueel wassen van een dode wordt de *tahara* genoemd. De in dit boek vermelde variant *gebeden- en washuis* is in elk geval zeer ongebruikelijk. Tegenwoordig wordt zo'n *metaarhuis* slechts als aula gebruikt. Bij twee andere foto's met de teksten '*Wasgelegenheid*' en '*Wastafel*' wordt de lezer op het verkeerde been gezet, want deze woorden hebben geen betrekking op het gebruikte woord '*gebeden- en washuis*'. Het betreft hier een plek waar men de handen kan wassen – volgens Joods gebruik – als men de begraafplaats weer verlaat.

De auteur kent helaas niet precies de namen van de Joodse maanden. In Amersfoort werd bij het poortgebouw van de Iraëlitische begraafplaats '*de eerste steen gelegd 15 IJAP 5633 / 12 mei 1873 ....*' De tekst op de afgebeelde steen is moeilijk te lezen, maar het moet uiteraard de maand IJAR zijn (pag. 120). Zulke fouten doen wel afbreuk aan de verder interessante tekst bij de fraaie foto's.

Interessant is ook het Joods monument in Nijkerk (pag.147). Het bestaat uit een aantal bakstenen muurtjes met daarop gekleurde tegels, die als geheel een Davidster vormen. Op de bovenste driehoek is een in rood omlijste gedenkplaat bevestigd, met aan weerszijden een bronzen thorarol. Uit de voegen van de muurtjes loopt cement, waardoor het lijkt alsof de stenen huilen. In de grote gedenksteen zijn drie tranen van glas ingemetseld. Twee tranen bevatten een sleutel van de voormalige synagoge in Nijkerk. De grote sleutel symboliseert de eens vitale Joodse gemeenschap. Op de gedenkplaat zijn de namen van 44 Joodse oorlogsslachtoffers uit die plaats aangebracht. De traan zonder sleutel geeft de leegte weer, die ontstaan is door de verdwijning van deze groep mensen. Je kunt dus wel stellen dat het monument bol staat van de symboliek. Wat echter opvallend is – in de beschrijving van dit monument door de auteur – dat met geen woord gerept wordt over een aangebrachte plaquette op een van de muurtjes, verborgen achter en onder de struiken, met een nogal cryptische tekst: “פתח לנו שער, בעת נעילת שער Open de poort voor ons als het tijd is de poort te sluiten.” Op deze tekst wil ik nog wel eens terugkomen - met een artikel - want ze is afkomstig uit de *ne'ila* הַנְּעִילָה - het slotgebed op Jom Kippoer. Deze tekst kan ook nog wel eens betrekking hebben op de kleine sleutel in de traan van glas die verwijst naar de hoop op een nieuwe toekomst.

Bij de beschrijving van de route door Harder-

wijk staat van het winkelpand aan de Hoogstraat 33 een vrij recente foto van een tattoo-shop, met daarnaast een oude foto van een 'paaskoe' voor de slagerij van de Joodse familie Philips. Wat echter door Jansen niet vermeld wordt is het opschrift boven de winkel: | Vleeschhouwerij | Ph.Philips | Varkensslachterij |. Philip Philips was meer een Harderwijker slager dan een Joodse slager. Het kosjere vlees moest uit Nijkerk komen van een slager die wel volgens alle Joodse voorschriften slachtte. In tegenstelling met wat op pag.157 staat - *Het complete gezin werd vermoord in Auschwitz* - is bekend dat slager Philip Philips op 3 maart 1943 eenzaam in het Ermelose ziekenhuis Salem is overleden, terwijl hij op dat moment niet weet waar zijn gezin is. De rest van het gezin was opgepakt en later omgebracht in Auschwitz. Wat de auteur wel vermeld is dat de burgemeester van Harderwijk heeft meegewerkt aan deze arrestatie.

Aan het eind van etappe 20 in het centrum van Hattem is er sprake van het Joods Huis M. Klatser, met als adres Achterstraat 213. Wij hebben zestien jaar in Hattem gewoond en weten dat de Achterstraat niet zo heel erg lang is. Dat adres klopt dus niet. Bij een foto met 'Stolpersteinen' staat de tekst: *Struikelstenen die*

herinneren aan de familie van Michel Klatser. Volgens Joods Monument heeft het gezin van Emil Wittmann ook aan de Achterstraat 213 in Hattem gewoond. Verwarrend. Op 9 april 1943, de dag van de deportatie naar Kamp Vught, woonde de familie Klatser op het adres A213, dat nu Achterstraat 37a is. Op grond van een verordening van 24 februari 1941 hadden 32 Joodse inwoners van Hattem zich als Jood gemeld. Michel Klatser was al lange tijd in Hattem woonachtig. Emil Israël Wittmann was uit Duitsland gevlucht en staatloos; hij verbleef sinds kort in Hattem op bovengenoemd adres. Dus toch allemaal niet zo verwarrend als aangegeven.

Helaas zitten er nog meer slordigheden, fouten en ook wel omissies in dit boek, maar ik wil niet de corrector zijn die hier de gehele tekst gaat controleren en indien nodig gaat corrigeren.

Het boek ligt er nu om gelezen en bekeken te worden en dat is alleszins de moeite waard. Kortom: een wetenswaardig fotoboek en een enthousiasmerend verhaal, in begrijpelijke taal geschreven, jammer genoeg met wat smetjes in de tekst.

JUDAICA-AGENDA – VOORJAAR 2016

----- **27-1-2016 – Lezing prof. dr. P.W. van der Horst**
 "Antisemitisme in historisch perspectief." Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8. Tijd: 19.30 uur. Toegang voor niet-leden € 5,-

----- **02-3-2016 – Lezing Salomon Bouman**
 "Israël als innovatieland." Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8. Tijd: 19.30 uur. Toegang voor niet-leden € 5,-

----- **13-3-2016 – Tentoonstelling**
 "Geschiedenis van het Joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: €4,- (jeugdigen met korting).

----- **10-4-2016 – Tentoonstelling**
 ----- **08-5-2016 – Tentoonstelling**
 ----- **11-5-2016 – Jom Ha'atsmaot-viering**
 Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30 uur. Toegang: €5,- Het programma volgt t.z.t.

DRINGENDE OPROEP

* De belangstelling voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle is groot. Binnen onze stichting werken we vooral met werkgroepen van vrijwilligers. Eind november 2015 gaf Wil Wolters te kennen, om redenen van persoonlijke aard, zich terug te trekken uit de Werkgroep Cursussen. Vanaf het begin - april 2006 - is Wil lid van deze werkgroep en vanaf Judaica Bulletin 19 nr. 4 prijkte zijn naam op pagina 12. Groot was zijn betrokkenheid en we zullen zijn inbreng missen. Wil, hartelijk dank. **Graag komen wij in contact met iemand die zijn plaats wil innemen.**

* Begin december 2015 heeft ook Mieke van Harten-Wondergem aangegeven dat, door persoonlijke omstandigheden, de werkzaamheden als administrateur van de Stichting Judaica Zwolle te zwaar voor haar gaan worden. Vanaf januari 2008 heeft Mieke de administratie van de stichting op zich genomen. **Graag komen wij in contact met iemand die het werk van Mieke met ingang van het nieuwe cursusjaar, in september, wil overnemen.** Informatie - over de opzet van het gegevens-bestand van de administratie en de concrete werkzaamheden, zoals cursusunschrijvingen, abonnementenregistratie, de factureringen etc. - wordt graag door Mieke verstrekt.

* Het is belangrijk dat het werk van onze stichting doorgaat met uw steun en inzet. Wij vragen vooral affiniteit met het werk van de stichting en voor de functie van administrateur ook enige relevante ervaring met vergelijkbare werkzaamheden. **Stuur uw reactie naar info@judaica-zwolle.nl**

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. Een jaargang loopt van oktober t/m juli. De abonnementsprijs bedraagt € 8,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur. Een abonnement kan men aanvragen via info@judaica-zwolle.nl.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- J.J. Dekker (secretaris)
- Mw. R.J.S. Hamburger (coördinator rondleidingen en tentoonstelling)
- Mw. J.H. Hansma (bibliothecaris)
- Mw. J. van Harten-Wondergem (administrateur)
- W.H. Neevel (voorzitter)
- Mw. S. Prins (penningmeester)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mw. J. van Harten-Wondergem (038-4651347) of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mw. J.H. Hansma.

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de datums de Judaica-agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd.

De Stichting werkt bij gelegenheid samen met: de Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, en andere regionale en landelijke organisaties met een soortgelijke doelstelling.

Giften voor ons werk zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op rekening NL07INBG0000259272 t.n.v. Stichting Judaica Zwolle te Zwolle.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt 11 april 2016. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van maart te zijn ingeleverd via info@judaica-zwolle.nl.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt verzorgd door Mieke van Harten-Wondergem te Zwolle. Zij is te bereiken via tel.nr. 038-4651347 of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Peter van 't Riet en Wim Neevel. Verspreiding: Nieske Willems. Abonnementen lopen per cursusjaar (september t/m juli). U kunt uw abonnement te allen tijde schriftelijk opzeggen. Uw abonnement stopt drie maanden na ontvangst van uw opzegging. Bij voorkeur ontvangen wij uw opzegging voor 1 september (start van een nieuw cursusjaar).

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwkah Hamburger (voorzitter), Hanneke Brem, Michel Canter, Henrike de Graaf, Marguerite Groot-Segond, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Caroline Rouwendal-Estoppey, Hanna Sijmons.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Johan Dekker (secretaris), Arie Driesprong, Riwkah Hamburger, Jeannette Hansma, Mieke van Harten-Wondergem, Wim Neevel (voorzitter).

E-MAIL EN WEBSITE

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Via dit e-mailadres kan men toezending van het cursusprogramma of andere informatie vragen. De website wordt onderhouden door Johan Dekker. Vragen over de inhoud van de website kan men stellen aan het bestuur via ons mailadres info@judaica-zwolle.nl.

RONDLEIDINGEN IN SYNAGOGES

Rondleidingen in de synagoge van Zwolle met bezoek aan de tentoonstelling voor groepen van meer dan 15 personen kunnen worden aangevraagd via info@judaica-zwolle.nl. Entree: € 4,00 voor volwassenen (kortingen voor jeugdigen).